

کهن‌الگوی سایه در بوستان سعدی با تأکید بر نسخه مصور بوستان سعدی محفوظ در موزه چستربیتی لندن

چکیده

کهن‌الگوها همان تصاویر باستانی و تجربه‌های کهن بشری است که چون میراثی از گذشتگان در روان هر شخص قرار دارد، محتویات ناخودآگاهی جمعی را تشکیل می‌دهد از مهم‌ترین یافته‌های یونگ می‌باشد. یکی از این کهن‌الگوها، سایه است که در تفرد و تکامل روان، تأثیر به‌سزایی دارد. سایه، بخش تاریک وجودمان و ویژگی‌های منفی است که وجود آن‌ها را در خود انکار می‌کنیم و تنها با شناخت و پذیرش آن اولین گام در راه تفرد را برداشته‌ایم. ادبیات یکی از عرصه‌های ناخودآگاهی است که نمایانگر لایه‌های پنهان خالق اثر می‌باشد. با سیر در آثار سعدی ردپایی از این صور اساطیری و برخی نظریات روان‌شناسی یونگ را می‌توان دید. مسئله اصلی در این جستار تطابق عملکرد سعدی با نظریات یونگ در برخورد با سایه است. این پژوهش بر آن تا با روش تحلیلی و توصیفی به تبیین کهن‌الگوی سایه و بررسی آن در حکایاتی از بوستان پردازد و نشان دهد که سعدی پیش از یونگ با زبان و تعبیرات منحصر به فرد خویش به این جنبه تاریک روان اشاره کرده است. راهکاری را که در رویارویی با سایه ارائه می‌دهد با شیوه روان‌درمانی یونگ منطبق است؛ گویی کلام سعدی آبخوری برای اندیشه‌های یونگ است. برخی از این مفاهیم را می‌توان در نگاره‌های موجود در نسخ مصور بوستان سعدی در موزه چستر سیتی لندن نیز مشاهده کرد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی کهن‌الگوی سایه در بوستان سعدی با تأکید بر نسخه مصور بوستان
۲. بررسی تطبیقی کهن‌الگوی سایه در بوستان سعدی و انطباق آن با آراء یونگو.

سوالات پژوهش:

۱. کهن‌الگوی سایه چه جایگاهی در زبان و تعبیرات سعدی در کتاب بوستان دارد؟
۲. کهن‌الگوی سایه در آراء یونگ دارای چه وجوه اشتراکی با زبان سعدی در کتاب بوستان است؟

کلیدواژه: سعدی، یونگ، بوستان، کهن‌الگوی سایه.

مقدمه

کارل گوستاو یونگ^۱ روانشناس بزرگ سوئیسی در زمینه روان آدمی پژوهش‌های گسترده‌ای انجام داده است؛ نظریات وی در قلمرو ناخودآگاهی جمعی و کهن‌الگوها دست‌مایه بسیاری از دانش پژوهان در بررسی آثار بزرگان ادب قرار گرفته است. وی در ابتدای در سلک پیروان فروید درآمد و با او همکاری داشت. این همکاری که در آغاز به تفاهم سپری شد، چنان آنان را به هم نزدیک و روابط را صمیمی ساخت که نوعی پیوند پدر و فرزند بین آن دو برقرار شد. فروید حدود بیست سال از یونگ بزرگ‌تر بود. این رابطه نزدیک، طولی نکشید که به جدایی انجامید و این "نائب‌السلطنه نهضت روانکاو^۲" بر سر مسئله جنسیت با فروید اختلاف نظر پیدا کرد و از او جدا شد. در اندیشه یونگ، روان آدمی به سه بخش خودآگاهی و ناخودآگاهی فردی و ناخودآگاهی جمعی تقسیم می‌شود. ناخودآگاه جمعی که شامل تجربه‌ها گذشتگان باستان است بخش اعظمی از روان هر شخص است. به دیگر سخن، چون انباری است که حاوی آزموده‌ها و تصاویر باستانی است و حاصل هزاران سال زندگی بشر بر این عرصه خاکی است. این تجارب کهن و صور باستانی همان کهن‌الگوها (آرکی‌تایپ) هستند که قسمت مهمی از این ناخودآگاهی را تشکیل می‌دهند. از مهم‌ترین کهن‌الگوهایی که یونگ بر آن تأکید می‌ورزید سایه است که بخش تاریک وجود، احساسات مطرود و ویژگی‌های منفی انسان است که حاضر به پذیرش آن‌ها نیست. او معتقد بود انسان با شناخت و پذیرش سایه، اولین مرحله از رشد روان را پشت سر می‌گذارد. به‌طور کلی کهن‌الگوها در نمادهای مختلف به چشم می‌آیند؛ از جمله هنر، موسیقی، رؤیا، ادبیات و... اما مسئله بزرگ، کشف و شناخت آن‌هاست. ادبیات نیز عرصه تاخت و تازهای این صور مثالی است. بررسی کهن‌الگوها در آثار ادبی علاوه بر اینکه موجب آشنایی با رمز و رازهایی از این آثار می‌شود ما را به شناختی نوین از خالق اثر و اندیشه‌هایش می‌رساند. از آنجایی که "سعدی بعد از فردوسی آسمان ادب فارسی را به نور خیره‌کننده خود روشن ساخته" (صفا، ۱۳۶۶: ۵۸۵)، واکاوی آثار او به‌ویژه بوستان که "هنرمندانه‌ترین مثنوی اخلاقی در ادبیات فارسی است" (شمیسا، ۱۳۸۸: ۲۱۳). از دیدگاه روان‌تحلیلی یونگ دستاوردهای ارزشمندی را در پی دارد. افکار بلند و احساسات زیبای این معلم اخلاق و انسانیت بازتابی از روان و شخصیت اوست. "او شاعر آدمیت است که عشق و اخلاق مایه افتخار اوست" (زرین کوب، ۱۳۹۱: ۹۶). آثار سعدی فرافکنی روان وی است. فرافکنی از نظر منتقد، شعر و ادب عبارت از روانشناسی شاعر و نویسنده است. و ذوق، احساس و تخیل او را که تحت تأثیر جذبه و الهام صبغه شعر گرفته است، بیان می‌کند (زرین کوب، ۱۳۹۲: ۸۲).

اندیشه‌های یونگ به مفاهیم عرفانی و ادبی ما بسیار نزدیک است. او خود ستایشگر فرهنگ کهن آسیا و مشرق‌زمین بود و در اواخر عمر گفته بود هرچه یافتیم همان‌هایی هستند که بزرگان عصر باستان نیز یافته بودند و فرق فقط در نحوه بیان و اصطلاحات است (مک گوایرو همکاران، ۱۳۹۴: ۸). ما در آثار شیخ به برخی از انگاره‌ها و اندیشه‌های یونگ برخورد کردیم که گویی سرچشمه‌ای برای افکار و نظریات وی بوده است. مسئله اصلی در این پژوهش تبیین سایه و تطبیق عملکرد سعدی با روش روان‌درمانی یونگ در رویارویی با سایه است. این جستار بر آن است تا به بررسی و بازتاب کهن‌الگوی سایه در حکایتی از بوستان بپردازد و نشان دهد که سعدی چگونه با این جنبه تاریک روان برخورد

داشته و با توجه به اینکه قرن‌ها پیش از یونگ می‌زیسته است، توصیه و راهکار خود را که با نظریات یونگ همداستان است، ارائه داده است.

بررسی آثار ادبی از نگاه روان تحلیل‌گری و یا نقد کهن نمونه‌ای در سال‌های اخیر بسیار به چشم می‌خورد. از این دیدگاه به آثار شاعران بزرگ چون فردوسی، سنایی، حافظ، مولوی و... پرداخته شده است، حتی در مورد سعدی نیز اشاراتی در برخی مقالات دیده می‌شود. تلخایی و عقدایی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان "تفرد در آثار سعدی در پیوند با سایه، نقاب و آنیما" از طریق بررسی کهن‌الگوها ابعاد مختلف شخصیت سعدی و فرآیند پختگی وی را نشان می‌دهند اما به مسئله سایه بسیار موجز و مختصر و در حد اشاره پرداخت شده است. در جستار دیگری حیدری‌نسب و همکاران (۱۳۹۵) با عنوان "نگاهی به ردپای روان تحلیل‌گری در غزلیات سعدی با تأکید بر آنیما" جایگاه آنیما در غزلیات سعدی را بررسی می‌کنند و به شباهت‌های معشوق در شعر سعدی و آنیما می‌پردازد. اما در مقالات مذکور در هیچ‌کدام به شعر سعدی از این دیدگاه پرداخته نشده است. لذا نوشتار حاضر که به روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است بر آن است تا با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای به بررسی این موضوع بپردازد.

نتیجه‌گیری

کهن‌الگوها همان تجربه‌های کهن گذشتگان باستان هستند و در ناخودآگاهی روان قرار دارند در آثار هنری و ادبی به بازتاب پیدا می‌کنند. سایه از کهن‌الگوهای ویژه یونگ است. نیمه تاریک وجود است که شامل ویژگی‌های منفی و احساسات سرکوب شده و همه صفاتی است که در خود انکار می‌کنیم برای رسیدن به تکامل و رشد روانی شناخت و پذیرش آن اولین مرحله است. مهمترین راه شناخت و مشاهده سایه، فرافکنی است. با کشف سایه می‌توانیم نیمه روشن خود را ببینیم؛ با در آغوش کشیدن این بخش تاریک وجود از بسیاری از مشکلات روانی و اخلاقی حل می‌شود و باری از دوش اجتماع برداشته می‌شود. از آنجایی که سایه بخش جدایی‌ناپذیر شخصیت است عدم پذیرش آن نقص روان و شخصیت را در پی دارد. داوری‌های بدبینانه و خشم و انزجار از دیگران ما را به سایه می‌رساند اما عدم پذیرش سایه و جمع‌آوری نکردن فرافکنی‌ها باعث ماندگاری این ناهنجاری‌های اخلاقی در شخصیت انسان می‌شود. مهمترین دستاورد این پژوهش آن است که در بررسی حکایاتی از سعدی به نظریات یونگ در مورد سایه برخورد شد و این نکته آشکار شد که قرن‌ها پیش از یونگ، شیخ اجل به این نیمه تاریک وجود با زبان و تعبیرات شیرین خود اشاره کرده است و نحوه عملکردش در رویارویی با سایه مطابق و همداستان با نظر یونگ است. شناخت و پذیرش سایه‌ها و تأثیر آن در رشد روان و تکامل را در حکایت خواجه نیکوکار دیده می‌شود که خواجه علی‌رغم توصیه‌های دیگران با نفروختن غلام و تحمل سرکشی و رفتارهای آزاردهنده‌اش به کشف سایه‌های خود و پذیرش آن‌ها دست یافته است. این نکته دقیقاً با نظریه یونگ در رویارویی با سایه تطابق دارد. دیگر اینکه سعدی پذیرش سایه‌ها را در مردم نیک‌بین می‌بینید و عدم پذیرش آن‌را در عیب‌جویانی که از انبوه علم و هنر آهوی دیگران به چشمانشان می‌آید. به دیگر سخن، از طاووس پایش را می‌بینند. با توجه به بررسی سایه در دو حکایت از بوستان و تطابق راهکار یونگ در رویارویی با سایه و اندیشه‌هایش با کلام سعدی، گویی سخن فرمانروای ملک‌سخن (سعدی) چونان آبشخور و سرچشمه‌ای برای انگاره‌های این نایب‌السلطنه نهضت روانکاوی (یونگ) بوده است.

منابع

- اتونی، بهروز. (۱۳۹۱). «دبستان نقد اسطوره‌شناختی ژرفا و بنیاد کهن نمونه نرینه روان». فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی دانشگاه آزاد واحد تهران جنوب، ش ۲۶، صص ۴۱-۱.
- اژه‌ای، تقی؛ عرب جعفری، مهدی. (۱۳۹۶). «مقایسه کهن‌الگوهای یونگ با شیوه عرفانی ابوسعید». فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی دانشگاه آزاد واحد تهران جنوب، ش ۴۷، صص ۹۷-۶۷.
- اسنودن، روث. (۱۳۹۳). مفاهیم کلیدی یونگ. ترجمه: افسانه شیخ‌الاسلام‌زاده، تهران: عطایی.
- _____ (۱۳۹۵). خودآموز یونگ. ترجمه: نورالدین رحمانیان، چ ۶، تهران: آشیان.
- اس. هال، کالوین؛ ورنون جی نورد، بای. (۱۳۷۵). مبانی روانشناسی تحلیلی یونگ. ترجمه: محمدحسین مقبل، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی واحد تربیت معلم.
- بیلسکر، ریچارد. (۱۳۸۷). اندیشه یونگ. ترجمه: حسین پاینده، چ ۲، تهران: آشیان.
- تلخابی، مهری؛ عقدایی، تورج. (۱۳۹۵). «تفرد در آثار سعدی در پیوند با سایه نقاب و آنیما». فصلنامه تخصصی تحلیل و نقد متون زبان و ادبیات فارسی، ش ۲۵، صص ۴۶-۹.
- حیدری نسب، لیلا؛ داوودی مقدم، فریده. (۱۳۹۵). «نگاهی به رد پای روان تحلیل‌گری در غزلیات سعدی با تأکید بر آنیما». ادب و زبان دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، ش ۳۹، صص ۸۳-۵۹.
- رابرتسون، رایین. (۱۳۹۸). یونگ‌شناسی کاربردی. چ ۷، تهران: بنیاد فرهنگ زندگی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۲). نقد ادبی. چ ۹، تهران: سخن.
- _____ (۱۳۹۱). حدیث خوش سعدی. چ ۵، تهران: سخن.
- سعدی، مصلح‌بن‌عبدالله. (۱۳۹۰). کلیات سعدی براساس نسخه تصحیح شده محمد علی فروغی. چ ۳. تهران: دانش.
- _____ (۱۳۸۷). بوستان. تصحیح و توضیح: غلامحسین یوسفی، چ ۹، تهران: خوارزمی.
- سیاسی، علی‌اکبر. (۱۳۷۴). نظریه‌های شخصیت یا مکاتب روانشناسی. تهران: دانشگاه تهران.
- شاملو، سعید. (۱۳۹۰). مکتب‌ها و نظریه‌ها در روانشناسی شخصیت. چ ۱۰، تهران: رشد.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۸). سبک‌شناسی. چ ۴، تهران: میترا.
- _____ (۱۳۹۳). نقد ادبی. چ ۲، تهران: میترا.
- _____ (۱۳۸۷). بیان. چ ۳، تهران: میترا.

- شولتز، دوان. (۱۳۸۳). نظریه‌های شخصیت. چ ۴، تهران: ارسباران.
- فیست، جس؛ گریگوری، جی فیست. (۱۳۹۰). نظریه‌های شخصیت. ترجمه یحیی سیدمحمدی، چ ۶، تهران: نشر روان.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۶). تاریخ ادبیات در ایران. جلد سوم، چ ۵، تهران: فردوسی.
- فروید، زیگموند. (۱۳۵۰). اصول روانکاوی. ترجمه: هاشم رضی. چ ۳، تهران: آسیا.
- فورد، دبلیو. (۱۳۹۳). نیمه تاریخ وجود. ترجمه: فرناز فرود، چ ۱۷، تهران: حمیدا.
- _____ (۱۳۹۶). راز سایه. ترجمه: فرزاد حبیبی اصفهانی، تهران: لیوسا.
- فوردهام، فریدا. (۱۳۵۶). مقدمه‌ای بر روانشناسی یونگ. ترجمه: مسعود میر بها، چ ۳، تهران: اشرفی.
- کاکس، دیوید. (۱۳۸۳). روانکاوی و روانشناسی تحلیلی (مقدمه‌ای بر اثر ک. گ. یونگ). ترجمه: سپیده رضوی، تهران: پیک فرهنگ.
- کریمی، یوسف. (۱۳۷۶). روانشناسی شخصیت. چ ۳، تهران: نشر ویرایش.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۹۳). رویا، حماسه، اسطوره. چ ۷، تهران: نشر مرکز.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۸). مثنوی معنوی. به کوشش رینولد نیکلسون. چ ۶، تهران: طلوع.
- مک گوایر، ویلیام و همکاران. (۱۳۶۹). یونگ می‌گوید. ترجمه: سیروس شمیسا، چ ۳، تهران: قطره.
- هاید، مگی و مایکل مگ گینس. (۱۳۷۹). یونگ. ترجمه: نورالدین رحمانیان. تهران: پژوهش و شیرازه.
- یاوری، حورا. (۱۳۷۴). روانکاوی و ادبیات. تهران: نشر تاریخ ایران.
- یونگ، کارل؛ ویونگ، گوستاو. (۱۳۹۶). نسان و سمبل‌هایش. ترجمه: محمود سلطانی، جلد ۱، تهران: جامی.
- _____ (۱۳۹۰). روانشناسی و کیمیاگری. ترجمه: پروین فرامرزی، جلد ۲، تهران: به نشر.
- _____ (۱۳۷۶). چهار صورت مثالی. ترجمه: پروین فرامرزی، جلد ۲، مشهد: آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۷۲). روانشناسی ضمیر ناخودآگاه. ترجمه: محمدعلی امیری، تهران: اندیشه‌های عصر نو.